

Стефан Смядовски (София, България)

ЗА ЕДНА МНИМА ЖИВОПИСНА УСПОРЕДИЦА НА ЛИЧНОСТИ, ПОЗНАТИ ОТ ХРАБРОВАТА АПОЛОГИЯ

През 1983 г. Д. Митова публикува кратка статия¹ и стенописни изображения на светци от църквата при манастира край с. Лява Река², в която се опита да обясни развойните тенденции в иконографията на славянските учители Кирил и Методий. Авторката изтъква на първо място, че най-старите изображения на Равноапостолите по нашите земи са изписани в църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ край с. Добърско и в манастирската църква на с. Долна Бешовица. Според нея тези изображения на неканонизирани от византийската църква светци досега са се тълкували като проява на местен патриотизъм. Иконографията на Кирил и Методий от църквата при с. Лява Река според Д. Митова сочи пътя, по който се е стигнало да поместването ѝ в иконографската схема на олтарното пространство.

На второ място, авторката подхвърля интересната хипотеза, че в тази църква са живописвани славянските светци редом с просветители и книжовници, като тази композиция е изградена в ясна връзка с бележитото съчинение на Черноризец Храбър „За буквите“. Митова твърди, че върху южната стена на олтарното пространство има медальонни изображения на Дионисий Тракиец, св. Методий, Акила и под тях в цял ръст образът на Константин-Кирил Философ. Хипотезата е извънредно интересна и остроумна. Тя говори освен за вековната признателност към славянските учители, но и за една друга любопитна подробност — традицията и познаването на Храбровата апология до късната новобългарска епоха.

Нека първо потвърдим, че на фона на ръкописното наследство едва ли можем да се съмняваме в популярността на това съчинение. Само от XVII в. са запазени 45 преписа на творбата, от XVII—XVIII в. датират 3 преписа, а от XVIII в. са запазени седем³. Още по-малко би трябвало да се съмняваме в изображенията на славянските първоучители в тази църква. Както е известно, чествването на паметта им е непрекъснат процес в период от X в. та до днес не е пресеквало и в епохата на византийското и османското робство. И докато най-ранните изображения на Кирил и Методий по понятни причини (разруха на стенописите, унищожение и пр.) датират от малко по-късна епоха⁴, то паметта им в синаксари е отбелязана в най-

¹ Митова, Д. Лява Река, началото на XVI в. Нови данни за изписването на Кирил и Методий в българските черкви. — За буквите, май 1983, бр. 8, с. 5.

² За разпределението на стенописите и стиловия анализ вж. Джонова, Д. Манастирската църква „Св. 40 мъченици“ при с. Лява Река, Пернишки окръг. — В: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 189—198.

³ Вж. палеографското описание на ръкописите у Куев, К. Черноризец Храбър. С., 1967, 167—172 и 187—418, бележките за всеки ръкопис. За групирането по епохи вж. Черноризец Храбър, о. п. мнмнмъх. Критическо издание, изготвила А. Джамбелука-Коссова, словоуказател, изготвила Е. Дограмаджиева. С., 1980, с. 25.

⁴ Преглед на изображенията у Ангелов, Б. Ст. Образи на Кирил и Методий до Освобождението. — Известия на Института за изобразителни изкуства. С., кн. I, 1956, 345—352; Василев, А. Образите на Кирил и Методий в нашето изобразително изкуство. С., 1970.

старите запазени старобългарски ръкописи, например още в Асеманиевото евангелие 142в12, 145в22. Така че може с известно основание да се говори, че в църквата в с. Лява Река има изображения на Кирил и Методий, независимо от това, дали има смесване на образа на Константин-Кирил с образа на Кирил Александрийски.

Но имаме ли основание да отъждествим светеца в медальона отляво на Методий с Дионисий Граматик и този отдясно на Равноапостола също в медальон с Акила? Какво всъщност показват иконографските белези и надписите по изображенията?

Отляво на Методий е изобразен светец с архиерейски одежди и омофор (типичен архиерейски атрибут). Надписът гласи; Διονισσιε. Авторката смята, че тук е изобразен Дионисий Граматик.

Популярността на александрийския граматик (170–90 г. пр. н. е.) е добре известна. Ученик на Аристарх, Дионисий тракиец е преподавал граматика, т. е. философия на о-в Родос. От ръкописното му наследство е останал знаменитият наръчник по гръцки език Γραμματικῆ τέχνη⁵, използван твърде често като помагало за съставяне на учебници по гръцки през Средновековието. Имаме ли достатъчно основание да отъждествим този образ с личността на Дионисий Граматик?

Преди всичко изображение на езичник (Дионисий е роден II в. пр. н. е.) е несъвместимо с олтарното пространство — най-важното пространство от храма, функционално запазено за свещенодействието и където е немислимо присъствието даже на непосветени⁶. Не е тук мястото да се спираме на сложния и обстоятелствен въпрос за развоя и регламентирането на разпределението на живописца в олтара и за персонажа по стенописите там, особено след XIII в. Очевидно определена насоченост към това кой Дионисий може да е изобразен, ни дава непоклатимият иконописен език на облеклото. Архиерейските одежди и омофорът категорично говорят за епископски сан. Във византийската и славянска агиология и мартирология са известни 22 мъченици, преподобни и светители с това име. По понятни причини от кандидатите за това място трябва да отпаднат⁷: 1) Дионисий — воин от дружината на Теодор, пострадал през II в. (21 април); 2) Дионисий — един от 7-те ефески отрока (4 август, 22 и 23 октомври); 3) Лампсакийският мъченик Дионисий по времето на император Деций (249—251), заедно с Петър, Андрей и др. (18 май); 4) Дионисий — отрок, измъчван ок. 270—275 г. заедно с Лукилиан, Клавдий и др. (3 юни); 5) Дионисий, измъчван ок. 303 г. заедно с Агапий и др. в Кесария Палестинска (15 март); 6) Дионисий — мъченик по времето на император Диоклециан (284—305), заедно с еп. Ермилиан, Иларийон и др. (18 август); 7) Дионисий — мъченик в Коринт (10 март); 8) Дионисий, пострадал в Тракия ок. 362 г. по времето на Юлиан Отстъпник, заедно с Варвар воин и др. (6 май); 9) Суздалският архиепископ Дионисий, умр. 1385 г. (26 юни); 10) Глушицкият игумен Дионисий, умр. 1437 г. (1 юни). Останалите с това име, чиято памет се отбелязва на 24 януари, 8 февруари, 16 март, 25 юни, 6 септември, 3 октомври, 1 ноември, 19 ноември, 29 ноември, 17 декември и 24 август са по-рядко срещани из месецословите светци. Те не присъствуват в пълните източни месецослови, т. е. техните изображения във от други съображения (не са епископи, не са светители и пр.) са малко вероятни в олтара. Несъмнено трябва да отпадне и коринтският епископ Дионисий (171—182 г.)⁸, чиято памет в месецослова на Великата църква се отбелязва

⁵ Издаден от G. Uhlig, Leipzig, 1883

⁶ На тази несъвместимост обръща внимание Д. Митова, когато говори за другия, отсъстващ според нея едински книжовник: „Само Панаид те не са изписали, но той е езичник и поместването му в християнски храм е съвсем несъвместимо.“ — Митова, Д. Цит. съч., с. 5.

⁷ Вж. последователно за всички изброени у архиеп. Сергий. Полный месяцеслов Востока. Т. II. Владимир. 1901, под съответните дати.

⁸ Сергий. Цит. съч., с. 370.

на 29 ноември⁹. Според атонските ерминии той не се живописва. Дали на това място в олтара не би могъл да се зографиса знаменитият Оригенов ученик Дионисий Велики (род. ок. 195 г.) и поел александрийската катедра между 247/8—264/5 г.¹⁰?

Знаменит мислител и оратор¹¹, Дионисий Велики е изтъкнат борец срещу ересите, бушуващи в Сирия — монархианството (антитринитарството), новацианството, хилиазма¹². В ермините обаче няма данни за неговото схематично изображение нито в мнениите бележки за октомври, нито в описанията на йерарсите¹³.

Следователно последната възможност, и то очевидна, това изображение да е на Дионисий Ареопагит — полумитичен атински мъдрец, член на върховния трибунал. Покръстен от ап. Павел (Деян 17. 34) и по-късно станал негов ученик, Дионисий е почитан от църквата според Евсевий като пръв епископ на Атина¹⁴. Паметта му се празнува на 3 октомври¹⁵. Както е известно, нему без основание се приписват т. нар. Ареопагитики¹⁶. Изображението му според ермините задължително се изписва в храма, а често и в олтара¹⁷. Личността му влиза задължително в състава на групата свещеномъченици и йерарси¹⁸.

Отдадено на Методий е изписан бюст на светец, за когото Митова твърди, че се нарича *Иакилие* и го отъждествява със споменатия в „*ο πνευμένη*“ Акила. Дали на стенописите е изобразен прочутият книжовник — юдейският прозелит Акила от Понт (II в.), превел на гръцки Стария завет с изключение на неканоничните книги? Преводът му е бил смятан за меродавен, та Ориген в Тетраплате си го включва на второ място след превода на 70-те, а в Екзаплате е третата съпоставителна колона¹⁹. Прочее авторитетът му на преводач и тълкувател на библейския текст е непокатим. Против това, че неговото изображение се намира в църквата в с. Лява Река, категорично говори надписът към образа. Той гласи (и това е видно върху снимката, публикувана от Д. Митова): *αχνηνε*.

Фактът, че и тази личност е изобразена с архиерейски одежди и омофор, ни насочва към висш йерарх и от почитаните имена в източната агиология това може да бъде само лараският епископ Ахил (15 май)²⁰.

⁹ Вж. Чифлянов, Бл. Триодът и месецословът на Великата църква през IX в. — ГДА, т. XIX (XLV) 1969/1970. С., с. 309.

¹⁰ Сергий. Цит. съч. Т. II, ч. I, с. 309 под 5 октомври; в Менология на Василий II — In: J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 117, Paris, 1894, col. 88.

¹¹ Вж. Bienert, A. *Dionysius von Alexandria. Zur Frage der Origenismus im dritten Jahrhundert*. Berlin — New York, 1979.

¹² Снегаров, Ив. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. I. С., 1944. 112—114. Части от съчиненията му у: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 10, Paris 1857, col. 1237—1331; 1577—1602. *Series Latina*, t. 5, Paris, 1844, col. 89—100; 117—198.

¹³ Вж. Василев, А. Ерминии. Технология и иконография. С., 1976, 70—72; А. Василев [ред.]. Иконографски нарички. С., 1977. 17—18. 36—38. Вж. и в ръкописната неиздадена ерминия на Г. Дамьянов в Университетската библиотека в София, № 691, л. 826, 1076 и сл.

¹⁴ . . . *χεροποιήται ἐπίσκοπος Ἀθηῶν* — Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 117, col. 84.

¹⁵ Сергий. Цит. съч. Т. II, ч. I. 306—307 под датата; Ч. II, 410—411. Историческо изследване и текст рж. в *Acta Sanctorum. Octobris*. Т. IV, 696—855. Различни житийни вести, взети от гръцки минеи, други писани от Симеон Метафраст, Свида, Михаил Синкел и др. вж. Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus Series Graeca*, t. 4, Paris 1857, col. 577sq.

¹⁶ Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 3 Paris, 1857.

¹⁷ А. Василев, [ред.]. Иконографски нарички, с. 58.

¹⁸ Василев, А. Ерминии. Технология и иконография, с. 70.

¹⁹ Вж. Глубоковски, Н. Граматика на гръцкия библейски език. Вехти и Нови завети. С., 1927, с. 28.

²⁰ Вж. Сергий. Цит. съч. Т. II, ч. I, 143—144 под датата. В Менология на Василий II. — In: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 117, col. 458; Halkin, Fr. *Bibliotheca hagiographica graeca*³, *Subsidia hagiographica* № 8a, v. I, Bruxelles, 1957, p. 166; Halkin, Fr. *Novum australianum Bibliothecae hagiographicae graeca. Subsidia hagiographica* № 65, Bruxelles, 1984, p. 217, s. n. 2012.

Лариският покровител (IV в.) Ахил е не само познат като страстен противник на арианството, но е свързан пряко с българската история. Както е познато, след продължителната битка и обсада на главната тесалийска крепост (977—983 г.) цар Самуил преселва жителите ѝ във вътрешността на страната. От града между другите победоносни трофеи той взема мощите на патрона на града св. Ахил, които пренася и полага в Преспа в специално отредена и наименувана на светена църква на острова²¹. Снабдяването на патриаршеската църква с мощи на прочути светци има важно значение за политическото и църковен живот²². Така както Преслав е имал ковчежета с мощи на светци²³, така и новото политическо и духовно средище е трябвало да бъде „осветено“ чрез натрупване на „божествена благодат“ покрай мощите. Така вероятно са направили Борис и Симеон, а по-късно Калоян отнесъл в Търново мощите на св. Михаил Воин от Потука и св. Филотея Темнишка, а Иван Асен II — реликвите на св. Петка Епиватска и св. Иван Рилски²⁴. Изображенията на св. Ахил са добре познати на Балканския полуостров. За да не правим далечни екскурзии, достатъчно е да посочим образа му в стенописния месечен цикъл в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново²⁵, в Кремиковската манастирска църква²⁶, в Погановската църква²⁷ (1500 г.), в манастирската църква на с. Алино, Самоковско²⁸. Очевидно в изображението на св. Ахил не трябва да дирим само сляпо подчинение на иконописния канон, но и далечна връзка с традициите на Първото българско царство, колкото и сфемерна да е тя. Нека да отбележим, че св. Ахил е изобразен още в църквата „Св. Георги“ в Курбиново.

Фактически стойността на стенописите е, че в тях има не реминисценция на Храбовото съчинение, а че там вероятно са изобразени Равноапостоите.

В науката все повече се налага мнението, че особено в по-късната епоха XVI—XVII в. изображението на Кирил Философ е с иконографските белези на прочутия ранновизантийски църковен деятел и мислител Кирил Александрийски, заемал катедрата между 412 и 444 г.²⁹ В този облик той е изобразен в много второстепенни манастирски и селски църкви — Долна Беловица, Драгалевци, Велино, Алино и др. Както е известно, едно от най-ранните изображения на Константин Кирил с тези иконографски черти и с прозвището *философ* е в гробищната църква край с. Беренде — случай, идентичен с този от с. Лява Река³⁰.

²¹ . . . μετῆρας δὲ καὶ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου ἐπίσκοπου Λαρίσσης (. . .) καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέβητο . . . Ioannes Scylitzes — Georgius Cedrenus. Historia. 2. Ed. I. Bekker. ed. Bonn, 2 1839, p. 436; Гръцки извори за българската история. Т. 6. С., 1965, с. 276. По-подробно за това у Духлев, Д. История на българската църква. Т. 1. С., 1910, с. 797 и сл.; 112; Иречек, К. История на българите. Търново, 1886, с. 248 и сл.; Златарски, В. История на Българската държава през Средните векове. Изд. П. Т. 1. ч. 2. С., 1971, 628—630.

²² Вж. напр. какво пише още Паисий: . . . и от тук пренесъл много мощи на светци. Обичай и почитал с голямо благоговение светите мощи, затова и отначало му помагали и побеждавал, покорил много земя“ (Паисий Хилендарски. Славянобългарската история. Под редакцията на П. Динев. С., 1945, с. 55).

²³ Подробно за тях у Иванова-Мавродинова, В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргулия Мостич. С., 1955, 89—97.

²⁴ Дуйчев, Ив. Проблеми на средновековната история на Преслав. — В: Преслав I. С., 1968, с. 34.

²⁵ Мавродинова, Л. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. С., 1974, 11—12, бел. 35.

²⁶ Паскалева-Кабаданева, К. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980, с. 49.

²⁷ Грабар, А. Погановският манастир. — ИБАИ, т. IV, 1926/1927. С., 1927, с. 181.

²⁸ Флорева, Е. Алинските стенописи. С., 1983, 64—65.

²⁹ По-подробно за това, както и за прозвището *философ* у Марди-Бабичкова, В. Към въпроса за образа на Константин Кирил Философ в средновековния декоративно-монументална живопис в България. — В: Сб. Константин Кирил Философ. С., 1981, 301—311; Божков, А. Българската икона. С., 1984, с. 461.

³⁰ Ако и Б. Ст. Ангелов. Цит. същ., с. 346 да не е съгласен, вж. аргументацията на Е. Балкалова. Стенописите на църквата при с. Беренде. С., 1976, с. 16 сл.

Текстът³¹ на свитъка, който държи Кирил, бележи началото на възгласа след молитвата на оглашените³² (очевидно зографът е българин, за което съдим от ортографските отклонения): HNA KE AYTH̄ IN HM̄H̄V ΔOΞAZΣEH, т. е. *īna ke autou(!) sīn h̄m̄h̄v doξázouση* срв. *īna kai autoi sūn h̄m̄tv doξázouσι tō lántr̄mon kai megaloprepēs óvora sou*³³, срв. стб. да и ти съ нами славаѣ прѣчтнѣе н великолѣпѣе нма твоѣ³⁴. В Беренде текстът е част от задамонната молитва³⁵, а в Добърско — началото на молитва от великото вечерие, който текст давам за сравнение по Макарневия служебник: вѣко мнѣгомѣтѣвѣ г̃н̃ іу х̃е б̃же нашѣ матѣвмн прѣч-
тыж вѣчцѣ нашѣ вѣц̃ж н прѣидѣвѣ мѣрѣж³⁶ = Δέσποτα πολυέλεε, κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ θεὸς ἡμῶν, πρεσβείας τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

В медальона над Кирил Философ, с архиерейски одежди и омофор и съпровождащ надпис мѣѣднѣ вероятно е изписан славянският първоучител Методий. И докато за епископския сан на Кирил все още се спори³⁷, архиерейските принадлежности на Методий са отбелязани съгласно историческата истина. От житието (гл. VIII) знаем, че е бил ръкоположен за епископ на възстановената катедра в Сирмиум³⁸. Известно е, че образите на двамата светци и славянски учители са запазени в църквата „Св. Георги“³⁹ в Старо Нагоричино⁴⁰ и в Долнобешовишкия манастир (XVI—XVII в.)⁴¹.

Едва ли можем да се съмняваме, че вместо Методий е изобразен цариградският патриарх Методий Изповедник (843—847), чиято памет се отбелязва на 14 юни⁴².

³¹ За него В. Марди-Бабикова пише: „... текстът върху свитъка му, където между славянските думи ясно се чете гръцката дума *doξazu* — слава, може да бъде изтъкван като славословие за Константин Кирил и делото му“ (В. Марди-Бабикова. Цит. съч., с. 310). Това е изляно недоразумение.

³² Отъждествен от Павел Ст. Георгиев, комуто благодаря сърдечно.

³³ Срв. Gougl, J. *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*, Editio secunda. Venetiis, 1730, p. 138 (във Василиевата литургия), 56—57 (в Златоустовата); Brightman, F. E. *Liturgies Eastern and Western*. T. I. Oxford, 1967, p. 315.

³⁴ Служебник от „Св. София“ в Новгород в препис от XV в. — вж. Орлов, М. И. Литургия святого Василия Великаго. СПб, 1909, с. 109, 253.

³⁵ Бакалова, Е. Цит. съч., с. 16.

³⁶ Rapaiteacu, P. *Liturgiierul lui Macarie*. București, 1961, p. 219.

³⁷ Вж. Кодов, Хр. Около житието на Кирил Философ. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I, С., 1971, с. 59 сл.

³⁸ Dvornik, Fr. *Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*, *Byzantinoslavica Supplementa*. T. I. Prague, 1933, p. 248 sq. В булата на Йоан VIII до Анон Фрайзингенски е наречен даже архиепископ и папски легат: „... Methodium, Pannonicium archiepiscopum legatione apostolicae sedis ad gentes fungentem“. — Вж. Magnae Moraviae Fontes historici. 3. *Diplomata, epistolae, textus historici varii* (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 134) Brno, 1969, p. 169; Вж. и Grives, Fr. *O papeških písmih knesu Kocliju*. — *Zgodovinski časopis*, 1954, 8, 134—138.

³⁹ Изградена 1313 г. и зографисана 1317 г. — вж. ктиторския надпис у Иванов, Й. Български старини из Македония. Изд. 2. С., 1931, с. 132; Иванов, Й. Българите в Македония. С., 1917, с. 152.

⁴⁰ Кондаков, Н. П. Македония. Археологическое путешествие. СПб, 1909, с. 199 и обр. 136.

⁴¹ Василев, А. Църкви и манастири из Западна България. — В: Разкопки и проучвания. Т. IV, С., 1949, с. 83; Василев, А. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. — В: Хиляда и сто години славянска писменост. Сб. в чест на Кирил и Методий. 863 — 1963, С., 1963, с. 425; Божков, А. Цит. съч., с. 461.

⁴² Вж. в Менология на Василий II — Migne, I. P. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, T. 117, col. 497, 500; изследване и житие в *Acta Sanctorum*. Iunius, T. II, 960 sq. Известен като книжовник и хиннограф, Методий Изповедник играе решителна роля за възстановяването на иконопочитанието. Именно той председателствува събора на 11 март 843 г., който събор предава на анатема иконоборците и потвърждава всички решения на седемте вселенски събора (вж. Gouillard, J. *Le décret du synode de 843*. — *Actes du XII-e congrès International des études byzantines*. T. II. Beograd

Ако сумираме всичко казано дотук, трябва да подчертаем, че докато имаме известни основания да отъждествим два образа от църквата „Св. 40 мъченици“ при с. Лява Река с Равноапостолите Кирил и Методий, нямаме никакъв повод да твърдим, че в тази църква има изображения на Дионисий Тракиец и Акила. Живописната композиция няма нищо общо с полемичния трактат на Черноризец Храбър.

Д. Митова има големи заслуги за отъждествяването, изследването и популяризирането на стенописите в споменатата църква. Човек може и да не се съгласи с някои други трактовки в статията ѝ. Това не следва да се тълкува като отричане на заслугите ѝ да поставя проблемите на разглеждане, пък и опит за разрешаване на някои съществени въпроси за взаимовръзката литература — изобразително изкуство през Средновековието ни.

1964, 439—449). В постановлението на този събор в чест на възстановяването на култа и съответно тържеството на православие се полага началото на ежегодното празнуване на т. нар. Православна неделя — 1-та неделя от великия пост (вж. Дебольский, Г. С. Дни богослужения православной католической восточной церкви. Изд. 10. Т. II. СПб. 1901, с. 76 сл).